

УДК 94(477.7+470.62):355.331"17/18"

С. Г. Краснобай

УЧАСТЬ ЗАПОРОЗЬКОЇ СТАРШИНИ В ПРОЦЕСІ ПОМІЩИЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII ст.)

Стаття присвячена долі колишньої запорозької старшини після 1775 р. Характеризуються умови включення січового проводу до офіцерського корпусу російської армії, що давало змогу інкорпоруватися до дворянського загалу. З'ясовуються причини лояльного ставлення російської влади до запорозької старшини. На прикладі дворянського роду Гнедіних, що походить від полкового осавула А. П. Гниди, аналізується внесок колишньої січової верхівки в процес господарського освоєння регіону в кінці XVIII століття.

Ключові слова: Південна Україна, запорозька старшина, дворянство, поміщики.

Звернення до історії існування січового проводу в межах соціальної структури Російської імперії актуалізується в наш час в умовах глобальних інтеграційних процесах та вибору зовнішньополітичного вектора розвитку України. Дослідники, вивчаючи становище запорозької старшини після 1775 р., головним чином зосереджують свою увагу на військово-політичних подіях, що були пов'язані з долею січової верхівки в кінці XVIII ст. оминаючи соціально-економічну складову цього питання. Лише в останні роки з'явилася низка розвідок та статей присвячених уніфікаторській політиці Російської імперії по відношенню до запорозької старшини. Відзначити можна роботу Каюка Д. Г., автор у своїй статті сформулював проблемне коло питань, що потребують вирішення при вивченні долі запорозької верхівки після 1775 р. [1] Важливим є дослідження Суревої Н.В., що характеризує причини та умови перетворення запорозької старшини на російських дворян [2]. Відзначимо роботу Олененко А. Г., якій вдалося проаналізувати, на матеріалах Азовської губернської канцелярії, процес включення січової еліти до офіцерського корпусу російської армії [3]. Метою даної статті є зображення динаміки земельних роздач запорозькій старшині, та характеристика політики російського уряду по відношенню до останньої.

Як відомо, Південна Україна останньої чверті XVIII ст. стала ареною розгортання широкого колонізаційного процесу. Успішні військові кампанії, та знищення Запорозької Січі в 1775 р., призвели до появи колосального земельного фонду, в процесі освоєння якого зіштовхувалися інтереси різних соціальних груп. Намагаючись уніфікувати управління на нових територіях за імперським зразком, російська адміністрація виступила в ролі регулятора бурхливого колонізаційного руху. Брак фінансів та освічених управлінців на місцях перешкоджав інтеграції приєднаних земель до адміністративної та господарської системи Російської імперії. В цих умовах влада зробила ставку на дворянство, яке перебираючи на себе певні господарські, фіскальні та управлінські функції, мало власним коштом посприяти як найшвидшому розвитку і залюдненню краю. Та освоєння такого великого простору могло ускладнитися без урахування думки та інтересів запорозької старшини, котра мала провідні позиції до цього в регіоні.

Побоюючись соціальних заворушень, російська влада дозволяє колишній січовій еліті інкорпоруватися до дворянського загалу і отримати можливість вступити у перерозподіл земельних багатств регіону. На думку дослідниці Суревої Н.В., запорозька старшина фактично наділялася рівними правами з російськими дворянами [1, с. 91]. Перші свідчення цьому можна віднайти в розпорядженні про поземельний устрій Новоросійської та Азовської губерній: «...Те же которые не из дворян и не имеющие обер-офицерских чинов тож не из малороссийских шляхтичей и таковых равно и запорожских старшин кои земли по заселении утверждать в вечное и потомственное владение, имеют по смерть свою а по кончине у детей их ежели не будет обер-офицерского чина, чрез полгода таковые имение продать должны кому-либо из вышеписанных званий» [4, арк. 8]. Інший документ, що опосередковано затверджував січову еліту в новому соціальному статусі був маніфест Катерини II про знищення Запорозької Січі від 3 серпня 1775 р. «...всем же старшинам кои служили порядочно, и имеют одобрение от Наших военных начальников, объявить Нашу Императорскую милость, и что они соразмерно службе и званию их получают степень» [5, с. 190-193]. За висновками Каюка Д. Г., це був чи не єдиний правовий документ, що дозволяв запорозькій старшині претендувати на табельні офіцерські чини російської армії [6, с. 90]. Саме здобуття офіцерського рангу через службу було найпростішим шляхом до дворянського стану і запорозька старшина скористалася цим як найкраще. Динаміка включення запорозької старшини до офіцерського корпусу російської армії є наступною. 7 серпня 1779 року Г. Потьомкін рекомендував Військовій колегії нагородити 69 запорозьких старшин армійськими чинами [7, с. 90-91]. У 1783 р. армійські чини та жалування отримали Ф. Федоров, З. Чепіга, С. Білий. Після того як Г. Потьомкін очолив Військову колегію, більше 150 запорозьких старшин отримали армійські чини від прапорщиків до пример-майорів. Від 25 грудня 1788 р. звання полковників російської армії отримали І. Подлісецький та З. Сутика, 9 полковників отримали армійські чини майора 11 чол. – чин капітана, 46 чол. – чин поручика [1, с. 92]. Процес роздачі армійських чинів російської армії тривав. Отаман Чорноморського козацького війська З. Чепіга просив в одному із своїх клопотань нагородити 6 полковників, 47 полкових старшин, 79 полкових осавулів, 188 полкових хорунжих офіцерськими званнями і землю [8, арк. 63].

Паралельно з боротьбою за нобілітацію, запорозька старшина боролася за збереження та збільшення своїх земельних володінь. Починаючи з липня 1775 р. в Новоросійській та Азовській губерніях, між якими були поділені "Запорозькі Вольності", розпочинається роздача земельних ділянок колишнім запорозьким

старшинам. Новоросійський губернатор М. Муромцев в своєму рапорті, датованому липнем 1775 р. повідомляє Г. Потьомкіна, що він передав старшині для заселення внутрішні ділянки Новоросійської губернії [9, с. 158]. На території Азовської губернії на 1776 р. земельні ділянки отримали наступні запорозькі старшини: підполковник Ковпак 4950 дес., полковий старшина Хіжнявський 1900 дес., полковий старшина Рудь 9300 дес., Павло Кореневський 1.625 дес., полковий старшина Гордієнко 3.046 дес. та ін. [10, с. 783-790].

У тому самому році інші запорозькі старшини, які отримали землі на території Новоросійської губернії, написали до губернської канцелярії клопотання, у якому просили « о награждении за оказанные нами службы в прошлые годы дабы земля ныне нам отведенная состояла за нами на всегдашнем времени без всякого в казну платежа ». За цим документом маємо наступний реєстр козацької старшини, що отримала значні земельні ділянки: старшина С. Білий на Інгульці – 9000 дес., отаман Я. Вершацький на Дніпрі – 7950 дес., полковник Красовський на Томаківці – 6.985 дес., полковий старшина Барбура на Дніпрі – 3.882 дес. і т.д. Всього за цим списком запорозькій старшині було надано 12068 дес. землі [11, арк. 62-63].

За висновками дослідника Бойка А. В., губернські правління свідомо порушували встановлений механізм роздачі земель. Губернська канцелярія на пряму власними ордерами затверджувала земельну власність нобілітованих запорожців усуваючи від цього місцеві межові експедиції. Земельні ділянки, що надавалися запорозьким старшинам часто перевищували встановлену норму у 12000 десятин землі. Так полковий осавул Пшимич на Комишеватій Сурі отримав 12490 дес., полковник Строць на р. Томаківці – 14636 дес. землі. На Дніпрі землею обзавелися старшина полковий старшина Андрюску – 6200 дес., колишній отаман Пилипенко – 4000 дес. землі і це при тому, що заборонялося по Дніпру і Бугу роздавати земельні наділи більш як в 3000 дес. землі [12, с. 71]. Поряд зі щедрими земельними роздачами, царська влада прагнула заручитися підтримкою колишніх січових адміністраторів та досвідчених управлінців, фактично ставить запорозьку старшину в один ранг з російським дворянством. Так в ордері з Азовської губернської канцелярії від 9 вересня 1779 р. значковому товаришу Перехристу, полковому хорунжому Ульяновченку і полковому осавулу Котляревському зазначається: «...бывшаго Запорожья старшины, в рассуждении оказанных им служб, должны иметь против казаков и простолюдинов отменное уважение и предпочтение, не иначе как шляхетство, поступать с оными в случае впадения из них кого в какое либо преступление, в штраф – как с дворянами...» [11, арк. 67]. Гонитва за кращими ділянками між російським чиновництвом і дворянами, запорозькими старшинами, іноземними переселенцями тривала і надалі, це значно скоротило фонд вільних угідь, значно загострило поземельні змагання, ускладнило і бюрократизувало отримання ділянок [12, с. 76]. Загалом за оцінками провідного дослідника А.Д. Бачинського, до 1784 р. поміщикам роздано понад 4,5 млн. дес. землі [13, с. 7].

Шляхом співставлення відомостей про роздачу земельних ділянок, надання армійських чинів, розподіл посад в губернських та повітових органах дослідниці Суревої Н.В. вдалося встановити 57 прізвищ старшин, які в останню чверть XVIII ст. перетворилися на поміщиків та дістали російські військові ранги, тобто були цілком інтегровані до російського служилого стану [9, с. 246]. Брак робочої сили давав певні переваги і їх підлеглим селянам. Як згадував Гнедін Дмитро Титович – внук запорозького осавула Гниди Антона Павловича: «...Крестьянам можно было быть богатыми и довольными: их было немного, а земли масса: вот хоть бы у деда, земли было 20000 десятин а крестьян всего 100 душ...простота жизни и отсутствие роскоши и дорогих излишеств позволяли владельцам довольствоваться относительно небогатым доходом и не притеснять крестьян.» [14, с. 145]. Ситуація змінилася з роками – нащадки запорозької старшини не виділяючи вже себе з російських дворян намагалися вести відповідний спосіб життя. Як пригадує Д.Т. Гнедін: «...улучшенная жизнь потребовала больших расходов, а имения уменьшались, потому что шли в раздел между братьями и сестрами...» [14, с. 145].

Таким чином, царська адміністрація, під час освоєння Південної України мала враховувати інтереси запорозької старшини, намагаючись у такий спосіб заручитися її підтримкою. Зі свого боку, січова еліта активно долучилася до поміщицького колонізаційного процесу зуміла внести свій внесок в соціально-економічне та господарське життя регіону.

Джерела та література

1. Каюк Д. Г. Нобілітація запорозької старшини наприкінці XVIII – початку XIX ст. / Д. Г. Каюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Тамдем-У, 1999. – Вип. VIII. – 280 с.
2. Сурева Н. В. Кооптація запорозької старшини до дворянства у законодавчій практиці Російської імперії / Н. В. Сурева // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – 248 с.
3. Олененко А. Г. Уніфікація військових звань козаків після зруйнування Запорозької Січі (На матеріалах документів Азовської губернської канцелярії) / А. Г. Олененко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – 245 с.
4. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. ВУА. – Оп. 1. – Спр. 18337.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. – Спб., 1830. – Т. XX: 1775-1780 гг. - №14354.
6. Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті роки XVIII – на початку XIX століття: дис...канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01. / Д. Г. Каюк. – Дніпропетровськ, 2002. – 243 с.
7. Яворницький Д. І. Твори. В 20-ти томах / Д. І. Яворницький. – К.-Запоріжжя: «Тандем», 2004. - Т.1. – 514 с. [Док. № С1].
8. РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1/194. – Спр. 304. – Ч. 1
9. Сурева Н. В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття: дис...канд. іст. наук: 07.00.06. / Н. В. Сурева – Запоріжжя, 2004. - 253 с.
10. Ведомость ученная в азовской губернской канцелярии, воякое число в екатеринославском уезде состоять вновь отведенныя к отводу назначенных помещикам земель, 1776 г. // Багалея Д. Наследники запорожских земель // Киевская старина. - 1885. – № 4. – С.783-790.

11. Інститут рукописів НБУ. – Ф. 42. – Спр. 276.
12. Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття // Джерела з історії Південної України. Т. 10 / Упоряд.: А. В. Бойко та ін. - Запоріжжя, 2009. – 434 с.
13. Бачинський А. Д. Січ Задунайська 1775 – 1828. Історико-документальний нарис / А. Д. Бачинський. – Одеса, 1994. – 120 с.
14. Гнедин Д. Т. Мои воспоминания / Д. Т. Гнедин // Русское богатство. – 1893. - №5. – С. 141–164.

Краснобай С. Г. Участие запорожской старшины в процессе помещичьей колонизации Южной Украины (конец XVIII века)

Статья посвящена судьбе бывшей запорожской старшины после 1775 г. Характеризуются условия включения сечевых правителей в офицерский корпус русской армии, что позволяло интегрироваться в дворянскую среду.

Устанавливаются причины лояльного отношения российской администрации по отношению к запорожской элите. На примере дворянского рода Гнединых, ведущего свое начало от полкового есаула А. П. Гниды анализируется вклад бывшей запорожской старшины в процесс хозяйственного освоения региона в конце XVIII века.

Ключевые слова: Южная Украина, запорожская старшина, дворянство, помещики.

Krasnobay S. G. The role of Zaporizhian senior officers in the process of Southern Ukraine's landlord's colonization in the late XVIII century

The article characterizes the conditions under which Zaporizhian senior officers were included into Southern Ukraine's landlord's community. The author reveals the reasons of Russian administration's loyal attitude towards Sich elite. The author analyzes the contribution which Sich elite made into the process of economic development in the late XVIIIth century. Turning to the history of Sich officers coming into the structure of the Russian Empire has been actualized nowadays. This happens under the conditions of global integral processes and Ukraine's choice of her foreign policy vector.

Keywords: South Ukraine, Zaporizhian officers, nobility, landlords.

УДК 612.014.42 (092)"1800/1850"

В. М. Тлеуш

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Стаття присвячена історії формування територіального поділу Катеринославської губернії протягом XIX ст. Доведено, що територіальна політика російського уряду ґрунтувалась переважно на історичному та географічному факторах.

Ключові слова: Катеринославська губернія, територіальний устрій, округ, кордон, повіт.

Майже протягом усього XVIII ст. Російська імперія, намагаючись здобути вихід до Чорного та Азовського морів, бажала включити південноукраїнські землі до свого складу. Та навіть успіхи у зовнішньополітичних та воєнних акціях, не дали змогу це зробити відразу і остаточно. На заваді стало запорозьке козацтво, боротьба з яким та намагання встановити повний контроль над яким стали причиною поступових, довготривалих та складних процесів інтеграції та уніфікації регіону. Тільки після декількох десятиліть російський уряд, намагаючись стабілізувати управлінську модель, спромігся створити адміністративно-територіальні одиниці на території колишніх Запорозьких Вольностей, схожі на російські за формою управління. Так, 1802 р. були засновані Катеринославська, Миколаївська (пізніше – Херсонська) та Таврійська губернії [1, с. 272], які стали підсумком інтеграції та довготривалого реформування устрою Південної України.

Територіальний устрій Катеринославської губернії формувався поступово протягом усього XIX ст. До цього питання звертались у своїх дослідженнях такі історики, як В. Ден [2], О. Дружиніна [3], М. Панфьорова [4], І. Савченко [5] та інші. Але протягом двох століть вивчення історії Південної України жоден з дослідників не присвятив свої студії вивченню територіальних змін Катеринославської губернії.

Катеринославська губернія була виділена з попередньої величезної за територією Новоросійської губернії. Цікаво, що розукрупнення адміністративних одиниць, що завжди було проблемою для малонаселеного півдня, все ж було здійснено на початку XIX ст. із приходом до влади імператора Олександра І. За положеннями “Учреждений о губерниях”, на яких ґрунтувалось усе управління Російської імперії, необхідна кількість населення кожної губернії мала складати 300–400 осіб. Звісно, Катеринославська губернія не мала такої кількості людей. Та вочевидь користь від поділу території Новоросійської губернії та створення дієвих місцевих органів управління була більша, аніж від намагання досягнути необхідної кількості населення. І окрім того уряд ще з останньої чверті XVIII ст. сподівався на різке збільшення населення, уповаючи на подальшу колонізацію та заселення степу, і як показали подальші події, недаремно. Так, згідно зі статистичними відомостями 1817 та 1819 рр. населення Катеринославської губернії складало вже більше за 512 тис. осіб [6, с. 124], що навіть перевищувало задекларовані норми. А за даними військово-статистичного огляду Катеринославської губернії станом на середину XIX ст. кількість населення становила більше 925 тис. мешканців [7, с. 95].